

Közösség, társadalom és állam. Pulszky Ágost tanainak társadalom-tudományos környezete

Tanulmányom címében szereplő fogalmak sorrendje utalás a XIX. század nagy elméleti problémafelvetésére, a társadalom és állam viszonyára, valamint a társadalom fejlődésének kérdésére. A filozófia története során számos gondolkodó foglalkozott a filozófia keretei között a társadalom keletkezésével, változásaival.

Az általam vizsgált a korszak fő szellemi irányzatának megfelelően azonban hangsúlyosan megjelent az igény a racionalizmus és a pozitív gondolkodás által kimunkált tudományos (alapvetően természettudományos) vizsgálati módszerek „emberi tudományokban” való alkalmazása iránt. Az újonnan megjelenő tudománynak, amely az emberi társaság, közösség, társadalom és az állam kérdéseivel kívánt foglalkozni, fogódzó pontokat kellett keresnie, olyan *tárgyakat*, amelyek a kor természettudományos kíváncsiságai szerint vizsgálat alá vethetők. Az új tudomány – mint a megszületett gyermek az első lélegzetvétel fájdalmában és lélegzés újszerű örömeiben – szükségszerűen saját elfogadtatása érdekében megkísérelte átvenni azokat a módszereket, amelyek a természettudományos vizsgálódást jellemezték. Az elemző építész bármennyire is szeretné pontosan meghatározni az emberi közösség építményének alapjait, szerkezetét, a társadalom építményében nehezen talál szilárd falakat, mivel a humán közösség épületében először meg kellett keresni az építőköveket, az alapokat, tartószerkezeteket, ugyanis azok körvonalai is homályosnak bizonyultak. Fel kellett találni azokat a szerszámokat és mérőműszereket, amelyekkel kézzelfoghatóvá lehetett tenni az emberi társadalom építményének oszlopait és mindazonáltal tudománynak elismertetni a *szociológiát*. Ezért válhatott az új tudomány első vizsgálódásainak tárgyává maga a jog, mint kézzelfogható, megismerhető és történetileg is kutatható építőkö, és mint az akkori felfogás szerint a társadalmi változások indikátora. A jog történetiségének vizsgálata pedig a jogon belül számos ágat indított útjára, megjelentek az első jogtörténeti és összehasonlító jogi értekezések. Fontos említést tenni a kor egyik legparázssabb tudományos, vallási és közéleti vitáját kiváltó művének hatásáról, amely egyben hosszú időre meghatározta a társadalomtudományok pozitív fejlődésbe vetett hitét. Charles Darwin *A fajok eredete* című művének gondolati sémáját hamar átvitték a társadalommal foglalkozó tudományokba is. A fejlődés kérdését és mibenlétét az egyes gondolkodók persze különböző oldalról ragadták meg illetve fejtették ki.

Pulszky Ágost munkáira egyértelmű hatást gyakorolt a kor meghatározó munkája Henry Sumner Maine *Az ősi jog* című műve, amelyet először maga Pulszky fordított le magyarra és látott el bőséges jegyzetanyaggal. Maine a korai társadalmak jogintézményeit, ezek változását vizsgálta, s ezen keresztül jutott el társadalomra vonatkozó megállapításokig. Kiemelte azokat az elemeket, amelyek a jog – s ezáltal a társadalom – fejlődésének fordulópontjai voltak. Bár Maine angol jogtudós volt, ennek ellenére főként a korai római jogi intézmények vizsgálatával kezdte kutatását. Megállapítása szerint a haladó társadalmak

mozgása eddig a *státusztól* a *szerződés* felé tartó mozgás volt.¹ Egyértelműen felfedezhető tehát Maine elméletében is a fejlődés tendenciájának megragadása.

Az ősi jog kezdeti intézményei a közösségben ténylegesen fennálló státuszok rögzítését és fenntartását szolgálták. A kapcsolatokat, a társadalmi viszonyokat a családi viszonyok és státusok határozták meg, gondoljunk itt arra, hogy pl. az egyének helyzetét a családon és ezáltal a társadalom belül a *pater familias* személyével való viszony határozta meg. Később azonban a viszonyok az egyének szabad elhatározásából, megegyezéssel keletkeztek mindinkább. A fejlődés mibenlétét Maine a családi kötöttségek fokozatos feloldásában, az egyéni elköteleződések felerősödésében és felváltó szerepében látta.

Maine szerint e mozgás olyan jogintézményeknek köszönhető, amelyek fokozatosan és lassan oldották fel a rögzített státuszokból következő ellentmondásokat, jobban mondva a természetnek ellentmondó igazságtalanságokat. Ezen jogintézmények kiegyenlítő hatása által válik alapegységgé a családból a szerződéseik által kötelezettségeket vállaló egyén. Ilyen jogintézmény volt a *fikció*, a *méltányosság*, majd végül a *törvényhozás*. Maine fejlődésről, pontosabban mozgásról megfogalmazott elmélete adja a kor társadalmi evolúció szemléletének egyik válaszát. A kezdet és a végpont - vagyis a külső körülményektől, más személyekhez való viszonyok rögzítettségétől az egyén viszonyainak saját maga általi alakításáig – lényegében hasonló elemzését fogalmazták meg Pulszky további kortársai is, akire természetesen szintén hatást gyakorolt Maine műve.

Tovább gombolyítva a társadalom evolucionista felfogásának gondolatát nem haladhatunk tovább Ferdinand Tönnies főbb műve idevonatkozó téziseinek számba vétele nélkül. A tanulmány címe szándékos utalás a *Közösség és Társadalom* című első német, kifejezetten szociológiai tárgyú műre, amely majdnem egy időben jelent meg Pulszky *A jog- és állambölcsészet alaptanaival*. Tönnies hasonló megállapításokra jut a társadalom fejlődésével kapcsolatban, azonban vizsgálata nem elsősorban a jog intézményi változásainak megfigyelésére szorítkozik. Tönnies elmélete könnyen kapcsolható mégis Maine fejlődést bemutató gondolatához, csupán a vizsgálódás nézőpontjának különbözősége által kaphatunk pontosabb képet a kiindulópont (*Gemeinschaft* – státusz) és a végpont (*Gesellschaft* – kontraktus) jellemzőiről, valamint a kettő között bejárt útról. Tönnies szerint a társadalom közösségi állapotában a személyek egymásra utaltsága erősen jellemző. Az emberek egymáshoz való szoros kapcsolatát az ösztön, a szokás és mindezek állandóságát és fennmaradását biztosító emlékezet határozza meg. Alapvető feltételezése a kornak, hogy a társadalom korai fejlődési szakaszaiban az emberek természete determinálta együttműködésüket. A *társas lény* veleszületett jellemzője az összekapcsolódás és a szerveződés iránti hajlam. (Megjegyzendő, hogy az együttműködés pszichológiai-genetikai determináltságát, ezáltal pedig a közös munka eredőjét sokan bírálták. Erre későbbiekben fogok kitérni). Tönnies a két fejlődési ponthoz pszichologizáló módon két akarati állapotot társított. A közösségi állapotot a *lényegakarát* jellemzi a tetszés vagy ösztön, a szokás és az emlékezet határozza meg. Közége pedig a család, a barátság, a szomszédság, amely interakcióiban az ember személyesen, teljes lényével és személyiségével vesz részt. A tetszést a dolgokhoz való eredeti hozzáállás jellemzi, és az élet, a táplálkozás és a szaporodás akarásában nyilvánul meg. Az emberek tetszés által összefűződő közös tevékenységeit a

¹ Maine, H.S.: *Az ősi jog*. Gondolat, Budapest, 1988. 127. o.

szokások képesek rögzíteni. De szokás csak olyan tevékenységek vonatkozásában alakul ki természetes módon, amire eredeti hajlam is hajtja az embert. Az emlékezet e tevékenységek során a múlttal, az együtt átélt közös cselekvésekkel, a szokásokkal kapcsolja össze az embereket. Ezzel szemben a *választóakarát* a megfontolás, az érdek és az értelem hármasságára épül. A közösség tehát egyfajta természet adta entitás, míg a társadalom már mesterséges, tudatosan kialakított szerveződés. „A közösség összes viszonya szerkezetében vagy lényege szerint magasabb és általánosabb lény, ahhoz a jelleghez vagy eszményhez hasonlóan, amelyből az egyes lények (...) származtatják magukat és szabadságukat. Ezzel szemben minden társadalmi viszony egy mesterséges felettes személy kezdetét és lehetőségét jelenti, aki egy bizonyos összegű erő és eszköz felett rendelkezik, ily módon – általános megfogalmazásban – a közösség az egymással összeköttetésben lévő lényegakaratok szubjektuma, a társadalom egymással összeköttetésben lévő választóakaratok szubjektuma.”²

Ahogy Maine-nél szembeállítható a státus a kontraktussal, úgy Tönniesnél a lényegakarat a választóakarattal, a birtok a vagyonnal, a földbirtok a pénzzel és a családjog a kötelmi joggal. Jól látható az összefüggés Maine és Tönnies elmélete között. Mindkét gondolkodó a társadalmi változások egyfajta statikus állapotából indult ki és az életviszonyok dinamikájának felgyorsulásának okait és jellemzőit kísérelte meg leírni. Eszembe jut polgári jogi tanulmányaim során a jól ismert sententia, hogy míg a dologi jog a magánjogi életviszonyok statikája, addig a kötelmi jog azok dinamikája. Ezen tantétel rövid sűrítményét adja a két szerző által hosszasan boncolt megállapításoknak.

A francia szociológia meghatározó alakja Émile *Durkheim* hasonlóan, azonban más aspektusból közelítette meg a társadalomban általa is tételezett, fejlődésnek minősített mozgását. Durkheim vizsgálódásaihoz kidolgozta a társadalmi tény fogalmát: „társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig az adott társadalomra általánosan jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló étellel rendelkezik.”³ Durkheim tehát a társadalmi tényt határozta meg a szociológiai vizsgálatok egyik célpontjaként. *A társadalmi munkamegosztás* című művében a korban már jól ismert jelenséget, a munkamegosztást veszi szemügyre, amelynek fejlettségéből következtet az adott társadalom fejlettségére. A munkamegosztás pedig a társadalmi szolidaritás alapköve. Durkheim szerint a modern előtti társadalmakban a társadalmi szolidaritás mechanikus jellege a hasonlóság felismerése által az összetartozás érzésében, a közösségi tudat dominanciájában nyilvánult meg. Régebbi korok társadalmi tényeinek vizsgálatára a jog vizsgálatát tartotta alkalmas eszköznek, mivel a jogot tekintette olyan társadalmi ténynek, amely a társadalom változásait képes kimutatni. A jog kutatásánál pedig a szankciók jellege enged következtetni az adott társadalom szolidaritására. Míg a *mechanikus szolidaritás* társadalmában a represszív szankciók túlsúlya mutatkozik, addig az *organikus szolidaritás* társadalmait a restitutív szankciók jellemzik. Jól látható a párhuzam a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft*, a közösség és társadalom valamint a szolidaritás különböző szintjei között.

² Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest 2004, 195. o.

³ Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978, 36.o.

A kibontakozó szociológia nyugat-európai nagyjai után evezünk hazai vizekre, hogy betekintést nyerjünk Pulszky Ágost szűkebb társadalomtudományi környezetébe. A XIX. században szárnyait bontogató magyar társadalomkutatás Nyugat-Európához hasonlóan hosszú utat járt be, míg megtalálta tudományos identitását. Ezen identitáskeresésnek alap problémáját az adta, hogy a kutatók rátaláljanak azokra a módszerekre, amelyek az addigra már olajozottabban működő természettudományos kutatásban működtek. Vagyis ki kellett dolgozni az új tudományág sajátosságaira tekintettel olyan kutatási módszereket, amelyekkel az emberi társadalom – mint különleges tárgy – vizsgálhatóvá válhat. Ennek okán a magyar néprajz számos más tudomány jellemvonásait hordozta magán kezdetben, ugyanis első művelői közgazdászok, statisztikusok, jogászok, vagy filozófusok voltak. A társadalmi fejlődés kutatásával tehát több, egymástól élesen el nem különülő tudomány foglalkozott: szociológia, jogtörténet, nyelvészet és néprajz. Történetének első szakaszában a társadalomkutatás a politika és a gazdaság segédeszközeként jelenik meg. A reform-kor egyik nagy vitájában *Széchenyi* és *Kossuth* között az a kérdés is felmerült, hogy vajon a társadalmat és jelenségeit lehet-e egyáltalán természettudományosan kutatni. A következő korszak már a születő tudomány öndefiníciójának pontosításával írható le, amikor a közgazdaságtan és a statisztika befolyása meghatározó. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot követően a társadalomkutatás a nemzet hagyományi felkutatásának és megőrzésének eszközévé is vált. Nem hagyható figyelmen kívül továbbá az sem, hogy a magyar társadalomkutatást a nemzetiségi és szociális probléma megoldása, mint politikai tényező motiválta. Érzékelhető a befolyása annak a politikai hangnak, amely a Magyarország területén élő nemzetiségek és nemzetek között a magyarság kultúrahordozó és környező nemzetiségeket formáló szerepét kívánta alátámasztani. Az új tudomány azonban a kiegyezést követően indult robbanásszerű fejlődésnek.

A XIX. századi magyar társadalomtudomány meghatározó kutatói alapvetően evolucionisták voltak. „Pulszky Ágost a legmerevebben érvényesülő evolúció híve, a fejlődés által beköszöntő harmonikus társadalmi képét vetíti a szociális és nemzetiségi feszültségek ellenébe, mindkét vonatkozásban éppen a fejlődés elkerülhetetlenségére hivatkozva emeli ki a felülről való irányítás: a tudós-technokrata vezetés fontosságát.”⁴ És ahogy Durkheimnél utaltam rá, a társadalmi fejlődés szempontjából kulcsfontosságú jelenségnek tekintették a munkamegosztást. *Hunfalvy* Pál szerint a társadalom keletkezésének feltétele a munkamegosztás. A munkamegosztás fejlettsége alapján különbséget tettek fejlődőképes és fejlődésképtelen társadalmak között. A fejlődőképes társadalmakban a munkamegosztás fejlettsége közreműködést tesz lehetővé a művelődő tömegeknek is.⁵ A munkamegosztás differenciálódása összefüggésbe hozható az életkörülmények változásával, fejlődésével, a munkamegosztás erősödése pedig magával hozta az egyének szabadságának, vagy egy részének korlátozódását. *Beöthy* Leó a társadalmi fejlődés egyes szakaszait a következő képen határozta meg: az első szakasz az ún. *definit* közösség volt. A *definit* közösség meglehetősen nehezen vagy egyáltalán nem kutatható *Beöthy* szerint, azonban az érintkezések bonyolódásával lehetővé tette a beszéd kifejlődését. Comte felfogásához képest ugyanis *Beöthy* szerint az ember fejlődésének okát nem külső körülményekben, hanem magában az

⁴ Zsigmond Gábor: *A magyar társadalomnéprajz kezdetei: Beöthy Leó*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1974 11.o.

⁵ i.m: 30.o.

emberben, pontosabban magatartásaiban kell keresni. A társadalmi fejlődés következő szakasza az ún. *kétszervi társadalom*. A kétszervi társadalomban a fejlődés következő fokára érve megjelenik a politikai munkamegosztás. Azonban a bonyolult államszervezet nem egyszerűen a népesedésnek köszönhető, hanem az életviszonyok bonyolódásának tudható be. Eleinte az így létrejött szükséges funkciókat (hadvezér, írnokok, papok) alkalmasság, rátermettség alapján töltötték be, később az ilyen hatalmak rögzülni látszódtak azok örökletessé válásával. A fejlődés harmadik szintjén az út elágazik, vagy *önkényuralmi* rendszer vagy *szövetségi* társadalom alakul ki - egyik a másiknak nem előzménye. Ide kapcsolható Pulszky azon elképzelése, mely szerint a társadalomban kialakulnak uralkodó és alárendelt társadalmak. Az *alávetett társadalmak* eleinte csak titokban szervezkednek, majd ezen állapotot magánjogi elismerésük követi, végül pedig kialakuló önkormányzati körökként akaratlanul is erősítik a fennálló rendszert, az uralkodó társadalom hatalmát. Az *uralkodó* társadalom pedig - Pulszky felfogásában - maga az *állam*.

Beöthy Leó nem fogadta el a *gyűjtögetés, halászat-vadászat, földművelés* hármas evolúcióját, inkább gazdaságföldrajzi tényezőket látott meghatározónak a fejlődés szempontjából. Az egyes nagy társadalmak kialakult rendszerének magyarázatát egyértelműen a földrajzi adottságokban kereste, hiszen más összetartó erőkre volt szükség egy hatalmas sztyeppe területen élő, vagy kis széttagolt vidéken élő népek esetében. Beöthy rendkívül haladó és a kor szociológiai nézeteinek megfelelő gondolata, hogy a társadalmi fejlődés megakadályozása patológikus jelenség, amely általában a meglévő rezsim hatalmának és berendezkedésének rögzítésében nyilvánul meg. Lényeges kiemelni azonban, hogy a munkamegosztás általi fejlettséget már nemcsak általános társadalmi szinten vallották, hanem az egyes népekhez, nemzetiségekhez kapcsolódóan is.

Somló Bódog és Pikler Gyula az egyes népek, társadalmi, gazdasági és földrajzi sajátosságainak elemzését állította előtérbe az egész emberi társadalomra vonatkozó legáltalánosabb hipotézisek mellett.

Comte gondolatait módszertani megközelítésből kritizálva Beöthy a következőket írta: „egyébiránt elsődlegesen is megjegyzendő, hogy azon nagy fontosság mellett is, melyet Comte elmékedéseinek tulajdonítunk, korántsem mindenben tesszük magunkévá felfogását. E fejlődéstörténeti elemzésben Comte csupán egy társadalmi sorozatra szorítkozik, kizárólagosan a legelőhaladtabb népek haladását vévén szemügyre és kerülvén minden kitérést más polgáriasodási központokra, melyek az emberiség színe javával vagy előőrseivel társadalmi kapcsolatban állottak. Az újkort illetve teljesen a nyugat-európai népekre s a régibb időkre nézve e kiváltságos nép politikai elődeire korlátozza a szemlét.”⁶ Az emberré válás eszközének az értelmet, a munkát és a nyelvet tartották. A sokáig meg nem kérdőjelezett tételtől – miszerint az ember társas lény, zoon politikon – megváltozott az álláspont, aszerint, hogy az ember, közösségei kialakulásának oka *nem a természetében* (!) keresendő. Épp ellenkezőleg, Comte statikus fejlődési elképzelésével szemben az ember a *fejlődés* során válhatott közösségi lénnyé, a fejlődés során kialakuló kezdeti együttműködés előnyeit felismerve erősödött meg benne a társulási hajlam, és nem fordítva, nem a természetében eleve meglévő társulási hajlam által kezdett együttműködni és a munkát megosztani. Beöthy vitába száll Comte-tal a vallásnak a korai társadalmakban betöltött szerepe vonatkozásában.

⁶ i.m: 124., Beöthy 1879. 277.o.

Beöthy cáfolja Comte azon tételét, miszerint az emberi cselekvések elvi iránytűjeként alapvetően a vallás szolgált volna. Az ember ugyanis – minél jobban a múltba tekintünk vissza – a természettel küzdött meg leginkább túlélése érdekében. Cselekedeteit tehát alapvetően a munka határozta meg, amelyeknek csupán közösségi szellemi keretét adták a természeti jelenségekhez szorosan kapcsolódó vallási szertartások. (Beöthy elképzeléseit igazolják a legújabb természeti katasztrófákkal foglalkozó kutatások: ti. Toba-katasztrófa elmélet, amelyek az emberiség történetében olyan természeti események bizonyítanak, amelyek több alkalommal is a kipusztulás szélére sodorták az emberi fajt. A fennmaradást pedig az értelem és a fejlettebb eszközhasználat biztosította.) Somló, Pikler és Hunfalvy és kortársai (többek között *Szontágh* Gusztáv és *Budenz* József) nagy hangsúlyt fektettek az általános szociológiai vizsgálatokon túl az egyes népek fejlődéstörténetére és azok sajátosságaira, különbségeire. Ennek keretében kerültek a szociológia látóterébe a nyelvtörténeti és kulturanropológiai kutatások.